

سەردەمی دەولەتۆكەكانی ئەناتۆلیا ۱۱۵۰-۵۵۰ پ.ز.

دیلمان محمد صابر

بەشی زانستە کۆمەڵایەتیەکان، کۆلیژی پەرودەدی بێرەتی، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق

گرنگی توێژینەوهکه:

بریتییە لە هەڵسەنگاندن و شروقه‌کردنی رەوشی سیاسی و سەربازی ئەناتۆلیا و کاریگەری هەولکەوتەتی جوگرافی ناوچه‌که، وەک سەرە رینگەیی بازرگانی و شەپۆلی کۆچ لە رابردو و ئیستادا، دەرخیستی شوناسی هیزه تازە دەرۆکەتووەکان و ئەو قۇناغە نووییەیی هاتە ئاراوه.

مەودای توێژینەوهکه:

بریتییە لە سەرەتای چاخی ئاسن، بە تاییهتی دواي لاواز بوونی ئیپراتۆریهتی هیتی (له ۱۲۰۰ پ.ز.) و ئەمانی دەسلاتی ناوهندی هەتاوه‌کو ناوه‌پاستی سەدهی شەشەمی پێش زاین، که به سەردەمی دەولەتە چۆکەکانی ئەناتۆلیا ناسراوه.

میتۆدی توێژینەوهکه:

لەم توێژینەوه‌یدا میتۆدی میژوو-سیاسی پەیره‌وکراوه به له‌بەرچاگرتهی کرۆتۆلۆژیای رووداوه‌کان و پشتن به‌ستن به سەرچاوه‌ی رەسەنی جیاواز سەبارەت به شێوازەکان و سەرچاوه‌کانی بوون به کۆیله.

پێکهاستی توێژینەوهکه:

لەم توێژینەوه‌یدا گرنگی جوگرافیای ئەناتۆلیا و جیۆپۆلەتیکی ناوچه‌که وەک پردی به‌یه‌گه‌یشتنی نیوا رۆژه‌لات و رۆژئاوا وایه خراوته روو، پاشان کورتەیه‌ک له میژووی ئەناتۆلیا پێش چاخی ئاسن و رەوشی سیاسی ئەناتۆلیا له دواي لاواز بوونی ئیپراتۆریهتی هیتی و هاتتی شەپۆلی کۆچی دەرەکی و و هیزش و پەلامارەکان و سەرهلدانی دەولەتۆکە ناوچه‌یه‌کان تەوهرینکی دیکه، که لەم توێژینەوه‌یدا ئاماژەي پینکراوه.

تەوهری یه‌که‌م

هەولکەوتەتی جوگرافیای ئەناتۆلیا و کورتەیه‌ک دەربارەي میژووی

ناوچه‌که پێش چاخی ئاسن:

خاکی ئەناتۆلیا، هەر له‌ کۆنەوه ناوچه‌یه‌کی فراوانی دەرگرتەوه که له باکورەوه به دەرپای رەش و له رۆژه‌لات به شاخه‌کانی تۆرۆس و بەشی باشوری رۆژه‌لات به دەرپای ناوه‌پاست و له رۆژئاواوه به دەرپای ئیجه و مەرمەری دوروه، هەرئیمه‌کانی رۆژئاوا به‌دریژایی سەردەمه جیاوازەکان چەندین ناوی لێ نراوه. بۆ نمونە، به (ئەرزوا-)

پوخته- ناوه‌پاست و رۆژئاواي ئەناتۆلیا له سەرەتای چاخی ئاسندا پیتی ناوه قۇناغینکی دیکه‌وه، که به‌ته‌واوه‌تی جیاواز و پێشهايتیکی نۆی بوو، به تاییهتی له دواي لاواز بوون و روخانی ئیپراتۆریهتی هیتی له (۱۲۰۰ پ.ز.) به‌دواوه و به ئەمانی دەسلاتی ناوهندی و گۆرانکاری خێرا و گەوره روویدا و کۆتایی به چاخی ئیپراتۆری هات، گەلانی هیندۆ ئەوروپی و گریکه‌کان و گەل و نەتەوه جیاوازه‌کانی دیکه، روپانکرده ناوچه‌که، ئەمەش کۆلکارییه‌کی زۆری به دواوه بوو، هەرئیمه‌ک له هیزه تازە دەرۆکەتووەکان خاوه‌نی شوناسی نەتەوه‌ی و شارستانی تاییهت به خۆیان بوون، ئەمه قۇناغینکی نۆی بوو له ناوچه‌که‌دا، که به‌پیتی رووداوه میژوو‌یه‌کان به سەردەمی دەولەتە چۆکەکانی ئەناتۆلیا دادەنریت، ژماره‌یه‌ک دەسلاتدار و دەولەتۆکەي ناوخۆی و هیزری دەرەکی سەریان هەلدا له ئەنجامی کۆچکردن و هیزش و پەلامارەکانیان بۆ ناوچه‌که، ئەم توێژینەوه‌یه تیشک ده‌خاته سەر رەوشی ناوه‌پاست و رۆژئاواي ئەناتۆلیا لهو قۇناغە‌دا.

کلیله ووشه‌کان: ئەناتۆلیا، چاخی ئاسن، هیتیەکان، ئایۆلیانەکان، ئایۆنیەکان.

پێشگی:

ئەناتۆلیای دیرین یاخود ئاسیای بچوک یه‌کیکه لهو ناوچانه‌ی له پووی میژوووی و جوگرافییه‌وه ناوچه‌یه‌کی ستراتیجییه، هەر له سەردەمه کۆنەکانه‌وه هەتا ئیستا ناوچه‌که وەک پردی به‌یه‌گه‌یشتنی نیوان رۆژه‌لات و رۆژئاوا وایوه و به‌رده‌وام له قۇناغە جیاوازه‌کاندا به گۆرانکاری به‌رچاودا تییە‌پویه، دەرکەوتنی هیز و خەلکانی نۆی و شەپۆلی کۆچی رەگه‌زه بێگانه‌کان و دارووخانی دەسلاتەکان و هیزش و پەلاماری فەرمانرەوا ناوچه‌ی و دەرەکیه‌کان، سچای ديارى ئەناتۆلیا بوو. له بۆته‌ی ئەم رەوش و هەل و مەرجه‌دا قۇناغی دواي لاواز بوون و دارووخانی ئیپراتۆریهتی هیتی له چاخی ئاسندا قۇناغینکی نۆی هاتە ئاراوه، لەم قۇناغە‌دا واته له (۱۱۵۰ پ.ز.) به دواوه که به‌سەردەمی دەولەتە چۆکەکانی ئەناتۆلیا ناسراوه یۆنانییه‌کان کۆچیانکرد بۆ ناوچه‌کانی رۆژئاواي ئەناتۆلیا که‌نارەکانی دەرپای رەش و مەرمەره، جگه له یۆنانییه‌کان و دەولەتە ناوخۆیه‌کانی ئەناتۆلیا وەک فریجی، لیدی، ئاراتات، لیکیا و کیلیکیا، بونه خاوه‌ن دەسلات و هیزری دیار له ناوچه‌که‌دا.

۱۲۰۰ پ.ز) دا نيشته جيبوون، كه لهو چاچهدا نزيكې (۳) مليون خهلكې لهم ناوچه په دا ده زيان (Steadman, and Mahon, 2011, p100-101).

بوونى دهر ياكاني وهك دهر ياي نيجه و مهرمه ر، دورگه كاني روزه لاق دهر ياي نيجه، كه كهوتوبونه سنورى نهان توياوه، ههر له كونه هه تاكو نيشته سرچاوه يكي گرنك بوون يو شه پولي كوچكر دن و دروستكر دن نيشته گي هه ميشه يي و نيشته جيبوون له ناوچه كه دا (Mora, 2012, 391, Kloekhorst, 2009, 5).

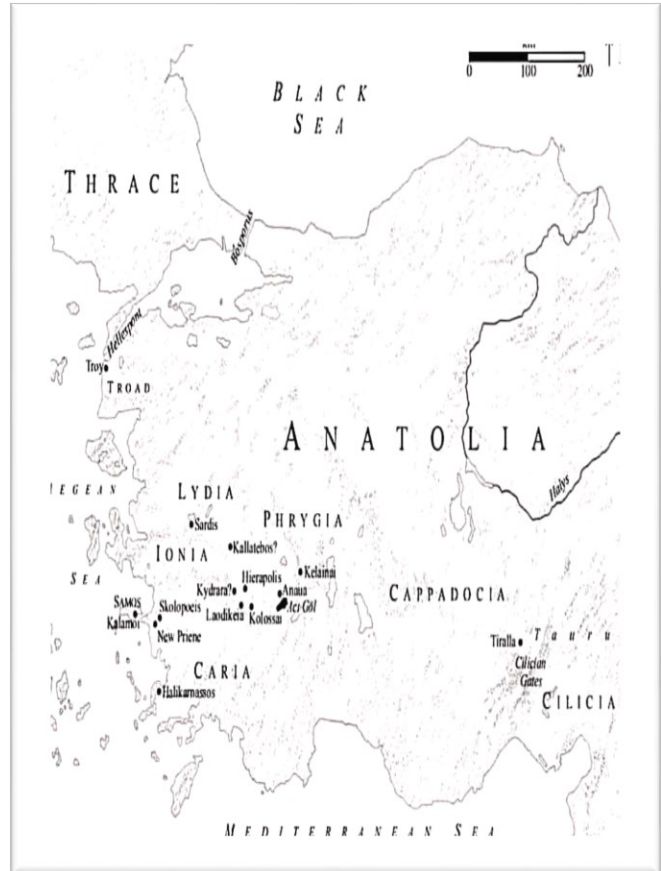
له لايه كې ديكه وه، رهوشى كېش و هه واي نهان تويا له (هه زاره ي دووه و يه كېمې پ.ز) دا، به شينوازيكي گشتى كېش وهه وايه كې مانا وه ندى هه بوو، برې پنيويست باراني سالانه ي ليده بارى، له روى سرچاوه ي سرو شتيه وه ناوچه كه دهوله مهنديو به دارستان، ههر له كونه وه بازرگاني تمخته له ناوچه كه دا گه شه سهنوو بوو، چه ندين ناوه ندى بازرگاني له ناوچه كه دا هه بوو، يه كيك لهو نته وانه ي بازرگاني له گهل ناوچه كاني نهان تويا دا نهانجده دا برتیبوون له ناسور يه كان، كه چه ندين نيشته گي بازرگان يان له ناوچه كه دا دروستكر دبوو، يه كيك له و نيشته گانه برتیبوون له نيشته گي (كانيش - kaniš)، هه روه ها ناوچه كه به كهرسته ي خاوى وهك و مس و زير و زيو به ردې گرانبه ها به ناوانك بوو (Sagona and Zimansky 2015, 5-9).

دهر باره ي كنه وپشكېنه كاني نهان تويا، ليكولېنه وه له قوناغه جياوازه كاني ميژووى ناوچه كه، لهم چند ساله ي داويدا به شينوازيكي فراوان ده ستيپنكر د، نهمه له كاتيكدا بوو زانباري دهر باره ي هه نديك له شارستان يه و گه له كونه كاني نهان تويا به نيني ما بووه وه، هه تاكو نهو كانه ي له لايه ن شوينه وارناسي نه لاني (هينري شيلمان - Heinrich Schlieman) له سالاني (۱۸۷۰-۱۸۹۰ ز) دا كنه وپشكېن يو هه نديك ناوچه ي شوينه واري يو يه كه مجار نهانجده را، هه وله كاني هينريش شيلمان بووه هوى به ده ستيپناني زانباري زور گرنك سه بارت به هه نديك له نته وه و شارستان يه ته كونه كاني ناوچه كه، به هوى دوزينه وه ي گه ليك پاشا وه ي شوينه واري له نهانجاي كاركر دن تبه كې شيلمان، زور نيني شاره و ناسكر اكر، كاره كاني نهم تبه شوينه وارناسه ده بخست ده ولت و شارستان يه كاني ناوه ندى و روزه لاق نهان تويا زور پيشكه وتوو و گه شه سهنديوون و په يوه نديه كې فراوان يان له گهل ناوه نده شارستان يه ته كاني روزه لاق و يوناندا هه بووه، له لايه كې ديكه وه نهو ناسكر اكر له خاكې نهان تويا دا چه ندين شارستان يه تي جياواز هه بووه، كه پيشتر زانباري دهر باره يان زور به كېمې ده زاندر (Düring, 2011, 21).

قوناخي گوسته وه له چاخي به ردېني كونه وه يو چاخي به ردېني نوئ و ناوه راس ت له نهان تويا به ته واه تي نازان ريت چون بووه، به لام له سه رتاي چاخي به ردېني نوئ وه، زماره ي دانېشتوانې روزه لاق نهان تويا روى له زور بوون كرد، نيشته گه كاني نيشته جې بوون گه وره تر بوون، به تايه تي له پاشا وه شوينه واريه كاني وهك قه لاق ديوارو شور او خانوه كاندا دهر ده كه وېت به پني هه نديك به لگه ي شوينه واري مرؤف كشتوكالي كردوه گوندى چوكې دروستكر دووه و كومه لگه ي سه رتايان ينكېنه وه، له كوتاي (هه زاره ي هه و ته مې پ.ز) دا له گونده كاني چاخي به ردېني نوئ له روزه لاق نهان تويا له دؤي (كه مه ل پاشا - Kemalpaşa) به لايه ني كه موه دوو شينوازي جياواز له ته لاسازيدا به كار هينزاوه، نهمه سه لمنه رى كار يه رې په يوه ندي جياوازي كلتورى و نابوور يه له نيوان دانېشتوانې نيشته گه كه، به هوى شينوازي جياواز له دروستكر دن خانوه كان، چونكه خاكې نهان تويا ههر له كونه وه سه ره رېكه ي كوچې دانېشتوان بووه له نيوان نه فريقا و باشورى روزه لاق ناسيا و روزه لاق (Roosevelt, 2010, 6-25).

كونترين شارستان يه تي له روزه لاق نهان تويا و دورگه كاني كريت و دهر ياي نيجه سه ريه لدا برتیبوون له شارستان يه تي (كريت- ميني ۳۵۰۰-۱۱۰۰ پ.ز)، تويزه روان

(Arzawa)، (ناسوا- Assuwa) ياخود هه نديك كات به (ترويس- Troas) يان (ميسيا- Mysia) و (ليديا- Lidya) ده و ترا روزه لاق نهان تويا، له به شي باشورى روزه لاق نهان تويا دا هه ريمي (لووكا- Lukka) ياخود (ليكييا- Lycia) هه بوو، هه روه ها له ناوچه كاني باكوري نهان تويا (كروانا نا- Kizzuwatana) و (كيليكيا- Cilicia) ديار ترين هه ريمه كاني ناوچه كه بوون (and Mahon, 2011, p100). (Steadman,

نه خشه ي نهان تويا وه رگيراهه له (Zacharias and Rookhuizen, 1988, 66) له راستيدا ده توان ريت بوتريت جوگرافياي نهان تويا به سه ر چوار ناوچه ي سه ره كيدا دابه شده كريت، كه بهم شينوه يه يه، به شي باكوري روزه لاق، كه روباري هاليسي پيدا تيبه په ريت، به شي باكوري روزه لاق فرجييه كان لهم به شه دا بوون و هه ريمي ده شته كاني ناوه راس ت و دهر ياهه ي پيسديا، پاشان ناوچه ي خوارى به رزاييه كان باكوري ترويس، كه ناوچه يه كې به پينته (سليم، ۲۰۰۱، ۴۵۴-۴۵۵).

سه بارت به ينكها ته ي خاكې ناوچه كه به شينكي زوري خاكې روزه لاق نهان تويا پيكها توبو له ده شتيكي فراوان، له ناوه راس تي باشورى روزه لاق نهان تويا دهر ياي (توز گول- Toz Gol) و ده شتي به پيتي (توز گول- Tuz Gölü) كه له نيشتادا ده شتي (كونيايه- Konya) يه هه بوو، له ناوه راس تي نهان تويا روباري (هاليس Halys)، كه نيشته به روباري (كيزل ئيرمارك- Kizilirmar) ناوه ريت، ناوچه يه كې به پيت بوو، له دواتر بوو به مه لبه ندى ئيمپراتوريه تي هيتي له (۱۷۰۰-۱۲۰۰ پ.ز) دا، وهك ناوه نديكي گرنكي نيشته جې بوون ناسراوه، له لايه كې ديكه وه روزه لاق نهان تويا به دريژاي زنجيره شاخاكاني باكور له سنورى دهر ياي ره شه وه كونترين مه لبه ندى كوچې نه ته وه جياوازه كان بووه، زور ترين خه لك لهم ناوچه يه دا له چاخي برؤنزا (۳۳۰۰-

نه هاتونونه ته ناوچه که، دواتر کاتیک شه پؤلی کوچ ده سستیپنکرد بؤ ناوچه که هیتیه کان له سدهی (۱۷ پ.ز) دا بوون به میرانگری حاتیه کان (Bryce, 2005, 11-12).

هیتیه کان توانیان زۆریه ی خاکی ئەناتولیا له یه کتیبه کی سیاسیدا کویکه نه وه و بیخه نه ژیر ده سله لاتی خوین، زۆریه ی زانیاریه کان سه باره ت به ده سله لاتی سیاسی هیتیه کان له سه رچاوه ئاشوریه کان و به لگه نه ماکانی (کائیش) ناماز ه بؤ نم بابه ته ده کن، له تو ماره کانی هیتیه کان به ناوی دهقی (ثانیا- Anitta) تو ماره کراوه به زمانی خوین که زمانی هیتیه کانه (Ross, et. al., 2019, 301)

هیتیه کان له ناوه راستی (هه زاره ی دووه می پ.ز) دا (حاتوشا) پایته ختیان بوو، له ئیستادا په رستگه و کوشک و شواری شاره که دۆزراوه ته وه، (حاتوشا) په یوه ندی و کاربگه ری شارستانی و سیاسی به زۆریه ی دوروبه ره که یوه هه بووه. به نمونه، له گه ل (ئاشوریه کان، بابلیه کان، میتانیه کان و ناوچه کانی میسر (Birgal, and Akat, 2017, 146).

به شیه وه یه کی گشتی میژووی ئیپراتۆریه تی هیتیه ی له کۆتایی چاخی برۆزه وه ده سستیپه ده کاته له ئەناتولیا ی دیرین، به نزیکه ی چوار سده و نیو (۱۶۵۰-۱۲۰۰ پ.ز) ی خایاند، ئیپراتۆریه تیکی ده سله لاتدار و به هیزی سه ره کی ناوچه که بوون، له سه رهادا له ناوچه کانی باکور و ناوه راستی ئەناتولیا دا ده رکه وتن، ئەم ئیپراتۆریه ته له نیوان سده ی (۱۷ بؤ ۱۳ پ.ز) دا له لوتکه ی به هیزی دا بوون هه رچه نده هه ندیک له تویره ن نامازه به چهند سه د سالیکی ده کن وه ک قوناعی ئیپراتۆریه تی ناوه راستی هیتیه ی، به لام میژوونوسان به شیه وه یه کی گشتی شانشینی هیتیه ی به دوو قوناع دیاری کردووه، قوناعی یه کم شانشینی کۆن که ماوه ی (۱۷۰۰-۱۵۰۰ پ.ز) خایاند، قوناعی دووم شانشینی نوی له ماوه ی (۱۴۰۰-۱۲۰۰ پ.ز) دا به رده وام بوو، له دوا ی روخانی ئیپراتۆریه تی هیتیه کان له دروبه ری (۱۲۰۰ پ.ز) دا توانیان بؤ ماوه یه ک پارێزگاری له چهند شارێکی خوین بکه ن، به تایبه تی له ناوچه کانی شام و باشوری ئەناتولیا چهند ده له تۆکه یه کی چوکیان له (بازیلیکایا، ئاللاخ، که رکه میش و زنجری) هه بوو، هه تاکو نزیکه ی (۷۰۰ پ.ز)، به لام گه شاهه ترین قوناع شانشینی کۆنه، به تایبه تی دوا ی نه وه ی له سده ی (۱۵ پ.ز) گه شینه لوتکه ی ده سترۆیشتی و هیز له رۆژئاوا ی ئەناتولیا و توانیان به شیه کی خاکی شام و ناوچه کانی باکوری میسۆپۆتامیا بجه نه ژیر هه ژمونی خوین و بگه نه هاوتای هیزه دیارو ناوه نده شارستانی هیتیه کان وه ک میسر و ئاشوریه کان و شارستانی هیتیه ی (میسینی) به لام به هۆی هاتی شه پؤلی کوچی هیندۆئوروپی و بلاووونه وه یه نا له باشوری ئەناتولیا ده سله لاتی هیتیه کان به ره لاوازی رۆیش (Matessi, 2016, 119).

له کۆتایی چاخی برۆز گرۆپکی دیکه ی سیاسی هاوشانی هیتیه کان له رۆژئاوا ی ئەناتولیا ده رکه وتن به ناوی ئەرزواو یان هه ری ئه رزاوا، هه رچه نده هه تاکو ئیستا زانیاری ورد و فراوان سه باره ت به م کۆمه له خه لکه له به رده ستدا نیه، بؤ یه کم جار ناوی (ئه رزاوا) له میژوودا له سده ی (۱۷ و ۱۶ پ.ز) دا، هاتوو له کتی هه لمه تی پادشای هیتی (حاتوشیله یه کم ۱۶۵۰-۱۶۲۰ پ.ز) دا و کۆره زاکه ی که دوا ی خوی ده سله لاتی گه ته ده ست به ناوی (مورشیله یه کم ۱۵۵۶-۱۵۲۶ پ.ز) دا، له سده ی (چوارده ی پ.ز) دا، له وکته ی (هه ری ئه رزاوا) مه ترسی سه ره کی بوو له سه ر هیتیه کان و پادشایی ئه رزاوا پایته ختیان بوونیا تا به ناوی (ئه پاسا- Apasa)، هه ره که په یوه ندیان له گه ل میسینی هیتیه کان له دریا ئیجه هه بووه و بوونه هه ره شه له سه ر هه ژمونی هیتیه کان له ناوچه که دا، هه ربه یه پادشای هیتی (مورشیله یه کم ۱۳۲۱-۱۲۹۵ پ.ز) هیرشی کرده سه ریان و له ناوچه که دوری خسته وه و دابه شی کردن بؤ چوار به ش هه ره که یان له لایه ن پادشایه کی ناوچه یه وه به رپۆده دران، به م

هاوران له سه ر نه وه ی شارستانی هیتی مینی شارستانی هیتی گه شه سه ندوو بووه، که له ناوچه که دا بوونی هه بوو خاوه نی، ئیکهاته ی سیاسی کۆمه لایه تی ته کنیکی ئیکه ته توو بوو، شوینه وارناسان پاشاوه ی کوشکی گه ره یان دۆزیه ته وه، گرنگترین شاره کانیان بریتیبوو له شاری (کنوسوس و کورنیا) به لام دواتر به هۆی یاخیبوون و په لاماری چه ته ده ریایه کانی ناوچه که نه و شارستانی هیتیه ته له ناوچوو له لایه کی دیکه وه له به شی باشور و باکوری ئەناتولیا دا هه ر له چاخی به ردینی نویه (۱۰۰۰-۵۰۰ پ.ز) به دواوه، خه لکی له ناوچه که دا نیشه ته چی بوو، به تایبه تی له نیشینگه کانی (چهنال هۆیک- Catalhöyük)، به هه مان شیوه نشینگه و شاری (ترۆی - Troy)، ئەم شاره، ده که وینه باکوری رۆژئاوا ی ئەناتولیا و بؤ چاخی ئاسن (۱۲۰۰-۶۰۰ پ.ز) ده گه رپته وه (Lafli, and Labarre., 2017, 19-20).

له میژووی دیرینی ئەناتولیا دا چهند شارستانی هیتیه هه تاکو هه نوکه تو ماره کراوه، هه رچه نده کاتی سه ره له لاند و له ناوچوونی هه ندیکیان نادیاره، به لام گرنگترینیان ئیکهاته بوو له شارستانی هیتی (میسینی - Mycenaean Civilization)، شارستانی هیتی (حیتی - Hittite)، (فریجی - Phrygia)، (لیدی - Lydia)، (لیکیا - Lycia)، پاشان سه رده می میدیه کان له ناوه راستی ئەناتولیا، هه ره وه (فارسه کان)، (هیلینستی)، پاشان شارستانی هیتی رۆم و بیزه نتییه کان، هه تاکو هاتی تورکه کان بؤ ناوچه که، زانیاری ده رباره ی به شیه کم له شارستانی هیتیه ته دیرینه کانی رۆژئاوا ی ئەناتولیا به تایبه تی شارستانی هیتیه کانی (هه زاره ی دووه می پ.ز) تاکو ماوه یه کی زۆر به نادیا ری ما بوونه وه و زۆر لایه نی گرنگیان نه زانرا بوو، هه تاکو نه وکته ی کۆمه لیک دۆزیه وه و پاشاوه ی شوینه واری له ئەناتولیا دا به ده سته ات، یه کی له گرنگترین شوینه واره کان بریتیبوو له تو ماره ی، که له کاتی گه مپشکن له پایته ختی ئیپراتۆریه تی حیتی (حاتوشا - Hattusa)، له باکوری رۆژئاوا ی ئەناتولیا دۆزراوه به ناوی نه رشیفه کانی حاتوشا تو ماره کراون، نه و تو ماره نه بوونه هۆی نه وه ی تیروانینی نوی به ده سستیپت سه باره ت به ره تی میژووی سیاسی و شارستانی هیتیه ته کانی رۆژئاوا ی ئەناتولیا له قوناعه جیاوازه کانی میژووی دیرینی ناوچه که دا، به تایبه تی هاتی شه پؤلی کوچی خه لکانی ده رکی و هیرش و په لاماره جیاوازه کان بؤ سه ر ناوچه که و په یوه ندیه ناوچوونی و ده ره کیه کانی ئەناتولیا و گه ل و نه ته و کانی دراوسی (Birgal and Akat, 2017, p141-142).

سه باره ت به دانیشتاوانی ئەناتولیا جگه له حاتیه کان که دانیشتاوانی ره سه نی ناوچه که بوون، ئیشت کۆتایی هاتی (هه زاره ی دووه می پ.ز)، سنی گرۆپی هیندۆ ئه ورپی زمان جیاوازه له ناوچه که دا هه بوون، هه ره که له (لووشیه کان - Luwians) له رۆژئاوا ی ئەناتولیا و له باکور ئەناتولیا (پالی - Palaic) له رۆژه لات و ناوه ندی ئەناتولیا (نیشیلی - Nesili) هه بوون. ناوی ئەم گرۆپه جیاوازه له ناوی زمانه کانیانه وه وه رگراوه، له نه خشه کانی شاری حاتوشای پایته ختی هیتیه وه نامازه یان پیکراوه، ئەم نه خشه نه به خه تی میخی تو ماره کراوه، هه رچه نده سه ره تایی ده رکه وتنی ئەم گرۆپه زمانه وانییه جیاوازه له ناوچه کانی ئەناتولیا به ته واه تی نازریت، به لام پینه چیت له سه ره تایی (هه زاره ی دووه می پ.ز) دا هاتیتینه ناوچه که وه ک نامازه ی پینه کربت (لووشیه کان) یه که مین کۆمه له بوون نیشه تی بوون، له که ناره کانی رۆژئاوا ی خاکی ئەناتولیا دا له پیش بالاده ستیوونی ئیپراتۆریه تی هیتیه کان ناوه ندی ئەناتولیا له سه رچاوه ئاشوریه کان به (رۆژئاوا ی روبرای فورات) ناوده برا، له م کاته دا (حاتیه کان - Hattians) له (هه زاره ی دووه می پ.ز) دا، له ناوچه که دا نیشه ته جیبوون، ئەم گه له به دانیشتاوانی ره سه نی ئەناتولیا داده نرین، خاوه نی زمانی تایبه تی خوین بوون، واته زمانی هیندۆئوروپیان به کاره هیناوه، ئەمانه دانیشتاوانی ره سه نی ناوچه که بوون، واته له ریگه ی کوچکردنه وه

له‌گه‌ل ئەو‌ه‌ی ئەو بار‌دۆخ‌ه‌ی بە‌هۆ‌ی رو‌خ‌اند‌نی ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌وه ه‌ات‌بو‌وه ئ‌ار‌ا‌وه، بو‌وه هۆ‌ی در‌وست‌بو‌ونی بۆ‌ش‌ای‌ی س‌ی‌اس‌ی و ه‌ی‌چ ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌ت‌یک وە‌ک ه‌یت‌تی‌ه‌کان له‌نا‌و‌چ‌ه‌ک‌دا دەر‌نە‌ک‌ه‌وت ه‌ی‌ندە دە‌س‌ه‌ل‌اتی فرا‌وان ب‌یت، له ر‌اس‌ت‌یدا ک‌ات‌یک س‌ه‌ر‌ه‌تا ل‌ید‌ی‌ه‌کان وە‌ک بە‌ش‌یک له‌ ه‌یز‌ه کۆ‌چ‌ه‌ری‌ان‌ه‌ی رو‌یا‌ن‌ک‌رد‌بو‌وه نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه و له د‌وا‌تر‌دا، بە‌ش‌ی زۆ‌ری خ‌اک‌ی رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا‌ن ک‌ه‌وت‌ه ز‌ی‌ر‌د‌ه‌ست، زانی‌اری‌ه‌کی ک‌ه‌م ه‌ه‌یه س‌ه‌ب‌ار‌ه‌ت به‌و ر‌و‌ود‌ا و گۆ‌ران‌کاری‌ان‌ه‌ی له ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا‌ه‌ و ک‌ات‌ه‌دا، ت‌ه‌ن‌ان‌ه‌ت له س‌ه‌ر‌چ‌ا‌وه یۆ‌ن‌ان‌ی‌ه‌کان‌دا م‌ی‌ژ‌و‌وی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا‌ه‌م س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌دا بە‌زۆ‌ر ئە‌ف‌س‌ان‌ه و د‌اس‌ت‌ان‌ه‌وه بە‌س‌تر‌ا‌وه‌ت‌ه‌وه، به‌ه‌م‌ان ش‌ی‌وه له س‌ه‌ر‌چ‌ا‌وه ئ‌اش‌ور‌ی‌ه‌کان‌دا زانی‌اری و تۆ‌م‌اری زۆ‌ر ک‌ه‌م ه‌ه‌یه س‌ه‌ب‌ار‌ه‌ت به‌و نا‌و‌چ‌ان‌ه و به س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌ی‌کی ت‌اری‌ک د‌اد‌ه‌ن‌ری‌ت (Sagona and Zimansky, 2015, 292).

وت‌را‌وه کۆ‌ت‌ای س‌ه‌د‌ه‌ی (١٣) و س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای س‌ه‌د‌ه‌ی (١٢ پ.ز) به‌د‌وا‌وه، گۆ‌ران‌کاری گ‌ری‌گ له ک‌ه‌ن‌ار‌ه‌کان‌ی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا‌ه‌ رو‌ی‌دا، کۆ‌ت‌ای ه‌ند‌یک ه‌یز‌ی ک‌لا‌سی‌کی و س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای د‌ه‌ر‌ک‌ه‌وت‌نی ه‌ند‌یک دە‌س‌ه‌ل‌اتی نو‌ی بو‌و له نا‌و‌چ‌ه‌ک‌دا، به‌هۆ‌ی ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌چ و سو‌ود‌ه‌ر‌گ‌رتن له‌و بۆ‌ش‌ای‌ی‌ه‌ی به‌هۆ‌ی رو‌خ‌انی ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌وه در‌وست‌بو‌وبو‌و، له ئە‌ن‌ج‌ام‌دا کۆ‌ت‌ای به‌د‌و‌ل‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌ات، ئە‌وه س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای قۆ‌ن‌اغ‌یک بو‌و زانی‌اری‌ه‌کان به‌هۆ‌ی ئە‌و بار‌دۆ‌خ‌ه‌وه زۆ‌ر ک‌ه‌می ک‌رد، به‌لام له نا‌و‌ه‌را‌ستی س‌ه‌د‌ه‌ی (٩ پ.ز) دا، ک‌ات‌یک ه‌یز‌ه ت‌از‌ه ه‌ات‌بو‌وه‌کان شو‌ناس‌ی ن‌ه‌ت‌ه‌وه‌ی و ک‌لتۆ‌ری‌ان و‌ر‌ده و‌ر‌ده د‌ه‌ر‌ک‌ه‌وت و له ک‌ه‌ن‌ار‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا‌دا ج‌ی‌گ‌یر بو‌ون، وە‌ک یۆ‌ن‌ان‌ی‌ه‌کان له ش‌ار‌ه ئ‌ایۆ‌نی‌ه‌کان، ل‌ید‌ی‌ه‌کان، ک‌اری‌ه‌کان، و ل‌یک‌ی‌ه‌کان (Gates, 2011, 152).

له تۆ‌م‌اره‌کان‌ی س‌ه‌د‌ه‌ی (١٣ پ.ز) دا ئ‌ام‌اره به‌ چ‌ند دە‌س‌ه‌ل‌ات‌یک د‌ه‌ک‌ری‌ت له نا‌و‌چ‌ه‌ک‌دا د‌ه‌ر‌ک‌ه‌وت‌وون له‌و ک‌ات‌ه‌دا، به‌ ت‌ای‌به‌تی (ئۆ‌ر‌ارتۆ‌و)، ک‌ات‌یک وە‌ک ه‌یز‌ی‌کی س‌ی‌اس‌ی به‌ه‌یز‌ له نا‌و‌چ‌ه‌ک‌دا س‌ه‌ری‌ان‌ه‌ل‌دا، ه‌ه‌ر‌وه‌ها ش‌ان‌ش‌ینی (ک‌ه‌ر‌ک‌ه‌م‌یش- Garchamish)، له‌س‌ه‌ر سنۆ‌ری ش‌ام و ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا، ئە‌م د‌ه‌و‌ل‌ه‌ت‌ه‌ رۆ‌لی گ‌ری‌گ‌ی گ‌ی‌را له نا‌و‌چ‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ه‌ل‌اتی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا و ب‌اکۆ‌ری ش‌ام. ه‌او‌ک‌ات پ‌اش ما‌وه‌ی‌کی ک‌ه‌م له‌ه‌ات‌نی ئە‌م ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌چ‌ه نو‌ی‌ه‌ بۆ نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه و ن‌ی‌ش‌ت‌ه‌ج‌ی بو‌ونی‌ان له س‌ه‌د‌ه‌ی (١٢ پ.ز) دا، ئە‌و کۆ‌م‌ه‌له‌ خ‌ه‌ل‌ک‌ه، بو‌ونه خ‌ا‌وه‌نی دە‌س‌ه‌ل‌اتی س‌ی‌اس‌ی. ئە‌م‌ان‌ه به‌ خ‌ه‌ل‌کی د‌ه‌ری‌ا نا‌و د‌ه‌بر‌ان، به‌ش‌یک بو‌ون له‌و ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌چ‌ه‌ی به‌ ر‌ی‌گ‌ه باز‌ر‌گ‌ان‌ی‌ه‌کان‌دا ه‌ات‌بو‌ونه نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه له ن‌ی‌وان ش‌ار‌س‌ت‌ان‌ی‌ه‌تی (م‌ای‌س‌ینی) و ک‌ه‌ن‌ار‌ا‌وه‌کان‌ی (ش‌ام)، ئە‌م کۆ‌م‌ه‌له‌ خ‌ه‌ل‌ک‌ه به‌ (ئ‌ایۆ‌نی) و (ئ‌ایۆ‌لی) ن‌اس‌را‌بو‌ون، ژ‌م‌اره‌ی‌ه‌ک ش‌اری‌ان له ک‌ه‌ن‌ار‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا و د‌ور‌گ‌ه‌کان‌ی نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه بو‌ونی‌ان‌ا وە‌ک ش‌اری (م‌ی‌ل‌ی‌تۆ‌س- Miletus)، و (پ‌ری‌نی- Priene) و (ئ‌یف‌ی‌سۆ‌س- Ephesus) و (س‌م‌یر‌نا Smyrna) به‌ش‌ی باشۆ‌ری ک‌ه‌ن‌ار‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا به‌ (ئ‌ایۆ‌نی‌ا- Ionia) به‌ش‌ی ب‌اکۆ‌ری به‌ (ئ‌ایۆ‌لی‌ا- Aeolis) ن‌اس‌را بو‌ون (ح‌س‌ین، ٢٠١٤، ٣).

کۆ‌چ‌کرد‌نی یۆ‌ن‌ان‌ی‌ه‌کان ی‌ن‌د‌ه‌ج‌یت له کۆ‌ت‌ای ه‌ه‌زار‌ه‌ی دو‌وه‌می پ.ز. د‌ه‌س‌ت‌ی‌ن‌ک‌رد‌ی‌ت، ک‌ه به‌س‌ه‌ر‌د‌ه‌می ت‌اری‌کی ن‌اس‌را‌وه له‌د‌و‌ای رو‌خ‌انی ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌وه، یۆ‌ن‌ان‌ی‌ه‌کان ش‌ه‌ش ش‌اری‌ان له رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا در‌وست‌ک‌رد، ک‌ه ب‌ری‌تی بو‌ون له (ل‌ی‌ندۆ‌س، ئ‌ی‌ل‌ی‌سۆ‌س، ک‌ام‌پ‌رۆ‌س له دو‌ور‌گ‌ه‌ی رۆ‌د‌س پ‌اش‌ان له د‌ور‌گ‌ه‌ی کۆ‌س، ج‌گ‌ه له ک‌ی‌ندۆ‌س و ه‌الی‌کار‌نا سۆ‌س له ک‌ه‌ن‌ار‌ه‌کان‌ی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا)، له‌ل‌ای‌ه‌کی د‌یک‌ه‌وه ئ‌ایۆ‌نی‌ه‌کان له ک‌ه‌ن‌ار‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ئا‌وا ن‌ی‌ش‌ت‌ه‌ج‌ی‌بو‌ون، ک‌ه ن‌ز‌یک‌ه‌ی د‌وا‌زه ش‌اری‌ان بو‌نی‌اد نا وە‌ک (فرۆ‌ن‌یکۆ‌س ک‌ای‌م، ل‌اری‌سا، ت‌ام‌نۆ‌س، م‌یر‌ینا، س‌م‌یر‌نا) ک‌ه د‌وا‌تر به‌ ئ‌ایۆ‌نی‌ه‌کان ن‌اس‌ران، هۆ‌کاری کۆ‌چ‌کرد‌نی یۆ‌ن‌ان‌ی‌ه‌کان زی‌ات‌ر به‌م‌ه‌ب‌ستی د‌ه‌س‌ت‌ب‌ه‌س‌ه‌ر‌د‌ا‌گ‌رت‌نی ز‌ه‌وی‌ه‌ نو‌ی‌کان و باز‌ر‌گ‌انی بو‌و، ه‌ه‌ر‌وه‌ها ک‌ه‌می ژ‌م‌اره‌ی د‌ان‌ی‌ش‌ت‌و‌انی ئە‌و‌نا‌و‌چ‌ان‌ه و ن‌ه‌بو‌ونی ر‌ی‌ک‌خ‌س‌ت‌ن‌ی‌کی س‌ی‌اس‌ی د‌و‌ای ئە‌و بۆ‌ش‌ای‌ی‌ه‌ی به‌هۆ‌ی لا‌واز بو‌ونی ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌تی ه‌یتی و ت‌رۆ‌ی‌ه‌وه

جۆ‌ره دە‌س‌ه‌ل‌اتی ئە‌رز‌ا‌وا، ئە‌و ه‌یز‌و دە‌س‌ه‌ل‌ات‌ه‌ی ج‌ار‌انی ن‌ه‌ما و لا‌واز بو‌و جۆ‌ری‌ک له ب‌ی‌ن س‌ه‌ر‌و به‌ر‌ه‌ی و س‌ه‌ر‌د‌ه‌م‌ی‌کی ت‌اری‌ک رو‌ی‌ک‌رد‌ه ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا له س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای چ‌اخ‌ی ئ‌اس‌ندا (Biralgal, and Akat., 2017, 146-147).

ت‌ه‌م‌ره‌ی دو‌وه‌م

کۆ‌چ‌کرد‌نی یۆ‌ن‌انی و گ‌ه‌ل‌انی ه‌ین‌دۆ‌ ئە‌ورۆ‌پی بۆ خ‌اک‌ی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا

له‌س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای چ‌اخ‌ی ئ‌اس‌ندا

وت‌را‌وه ه‌ا‌وس‌نۆ‌ری ه‌ه‌ری‌ه‌ک‌ه له د‌ه‌ری‌ای ر‌ه‌ش و د‌ه‌ری‌ای ئ‌ی‌ج‌ه و د‌ه‌ری‌ای نا‌وه‌را‌ست، ت‌ای‌ه‌ت‌ه‌م‌ه‌ند‌ی‌کی گ‌ری‌گ‌ی خ‌اک‌ی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا دا بو‌و. به‌ش‌ی زۆ‌ری ش‌ه‌پۆ‌له‌کان‌ی کۆ‌چ‌کرد‌ن له‌م سنۆ‌ر‌ان‌ه‌وه رو‌وی‌ان‌د‌ه‌ک‌رد‌ه نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه، ه‌ه‌ر‌ج‌ی نا‌وه‌ند و رۆ‌ژ‌ه‌ل‌اتی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا‌ه‌ به‌ ن‌ج‌یره چ‌ای‌ه‌ک‌ه‌وه به رۆ‌ژ‌ه‌ل‌اتی ن‌ز‌یک گ‌ری‌د‌را بو‌و، ک‌ه چ‌یا‌ک‌انی تۆ‌رۆ‌س بو‌و، له‌ل‌ای‌ه‌کی د‌یک‌ه‌وه ی‌ن‌د‌ه‌ش‌ت‌ه‌کان‌ی (ک‌ه‌پ‌ه‌دۆ‌کیا- Cappadocia) و د‌ه‌ش‌ت‌ه‌کان‌ی ن‌ز‌یک رو‌بار‌ی (ه‌الی‌س) نا‌و‌چ‌ه‌ی‌کی به ب‌یت بو‌و له‌رو‌وی س‌ه‌ر‌چ‌ا‌وه‌ی س‌رو‌ش‌تی‌ه‌وه ئە‌مه و‌ای‌ک‌رد‌بو‌و مرۆ‌ڤ له چ‌اخ‌ه‌کان‌ی پ‌یش م‌ی‌ژ‌و‌وه‌وه له‌م ه‌ه‌ر‌ژ‌ان‌ه‌ ن‌ی‌ش‌ت‌ه‌ج‌ه‌ب‌ن (Harl, 1978, 4).

م‌ی‌ژ‌و‌ونو‌وس‌ان له ل‌یکۆ‌ل‌ی‌ن‌ه‌وه‌کان‌ی‌ان‌دا د‌ه‌رب‌اره‌ی ه‌یت‌تی‌ه‌کان پ‌ش‌ت به س‌ه‌ر‌چ‌ا‌وه ه‌ا‌و‌چ‌ر‌خ‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ه‌ل‌اتی ن‌ز‌یک‌ی د‌یر‌ین به ت‌ای‌به‌تی م‌ی‌س‌ر و م‌ی‌سۆ‌پۆ‌ت‌ام‌یا د‌ه‌ب‌ه‌ستن، ه‌ه‌ر‌وه‌ک ه‌ه‌ند‌یک زانی‌اری‌ان د‌ه‌رب‌اره‌ی رو‌ن‌ک‌رد‌و‌ت‌ه‌وه به ت‌ای‌به‌تی له ما‌وه‌ی ن‌ی‌وان س‌ه‌ر‌د‌ه‌می پ‌اد‌شا ت‌ی‌گ‌لات پ‌لا‌س‌ه‌ری ی‌ه‌ک‌ه‌م له ن‌ز‌یک‌ه‌ی (١١٠٠ ی‌ن‌ش ز‌این) و س‌ار‌گۆ‌ن له کۆ‌ت‌ای س‌ه‌د‌ه‌ی ه‌ه‌ش‌ت‌ه‌می ی‌ن‌ش ز‌این، ک‌ات‌یک س‌ار‌گۆ‌ن ت‌وان‌ی د‌ه‌و‌ل‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌کان له ب‌اکۆ‌ری سو‌ریا له‌نا‌و ب‌یات و له ش‌و‌یتی ئە‌وان کۆ‌لۆ‌نی‌ه‌ی‌ه‌کان‌ی در‌وست‌ک‌رد، ک‌ه له‌ل‌ای‌ه‌ن ف‌ه‌ر‌مان‌را‌وی‌ان‌ی س‌ه‌ر به ئ‌اش‌ور‌ی‌ه‌کان‌ه‌وه به‌ر‌پۆ‌ه‌ د‌ه‌بر‌ان و ل‌یره به د‌وا‌وه ر‌ه‌وش‌ی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا ی‌نی ن‌ای‌ه قۆ‌ن‌اغ‌یک‌ی نو‌ی‌ه (س‌ل‌یم، ٢٠٠٠، ٤٥٨).

د‌و‌ای لا‌واز بو‌نی ه‌ه‌ژ‌ه‌مو‌ونی ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌تی ه‌یتی چ‌ه‌ند با‌خ‌ی‌بو‌ون‌یک د‌ژی دە‌س‌ه‌ل‌اتی ه‌یت‌تی‌ه‌کان له رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا رو‌ی‌دا، چۆ‌ن‌ک‌ه خ‌ه‌ل‌کی نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه د‌ه‌یان و‌ی‌ست خۆ‌یان کار‌وب‌اری نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه به‌ر‌پۆ‌ه‌ب‌ه‌ن. بار‌دۆ‌خی رۆ‌ژ‌ئا‌و‌ای ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا به‌م دۆ‌خ‌ه‌ م‌ای‌ه‌وه تا‌کو ه‌ات‌نی ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌ج‌ی نو‌ی بۆ نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه له س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای چ‌اخ‌ی ئ‌اس‌ندا، گ‌ر‌نگ‌ترین ت‌ای‌ه‌ت‌ه‌م‌ه‌ندی ئە‌م قۆ‌ن‌اغ‌ه گۆ‌ران‌کاری ز‌مان‌ه‌وان‌ی بو‌و، ئە‌و‌ی‌ش ب‌لا‌بو‌وبو‌وه‌ی ز‌مان‌ی ه‌ین‌دۆ‌ ئە‌ورۆ‌پی بو‌و له ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا به‌ ش‌ی‌وه‌ی‌ه‌کی فرا‌وان، ه‌ه‌ر‌چ‌ه‌ند ز‌مان‌ی ه‌ین‌دۆ‌ ئە‌ورۆ‌پی له ه‌ه‌زار‌ه‌ی ج‌واره‌می پ.ز. له ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا بو‌ونی ه‌ه‌بو‌و، به‌لام له‌گ‌ه‌ل ه‌ات‌نی ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌چ له کۆ‌ت‌ای (ه‌ه‌زار‌ه‌ی دو‌وه‌می پ.ز) دا به‌ ش‌ی‌وه‌ی‌ه‌کی فرا‌وان ب‌لا‌بو‌وبو‌وه، له ر‌اس‌ت‌یدا ئە‌م ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌چ‌ه به‌ ش‌ه‌پۆ‌لی دو‌وه‌می کۆ‌چ د‌اد‌ه‌ن‌ری‌ت بۆ نا‌و‌چ‌ه‌ک‌ه و ش‌ه‌پۆ‌لی ی‌ه‌ک‌ه‌م له س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای (ه‌ه‌زار‌ه‌ی دو‌وه‌می پ.ز) دا رو‌ی‌ک‌رد‌بو‌وه خ‌اک‌ی ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا (Mokrsova, 2017, 167-168).

پ‌یش ئە‌م ش‌ه‌پۆ‌لی کۆ‌چ‌ه‌ی گ‌ه‌ل‌انی ه‌ین‌دۆ‌ ئە‌ورۆ‌پی له س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای چ‌اخ‌ی ئ‌اس‌ندا به‌ل‌گ‌ه‌ن‌ام‌ه‌کان‌ی ه‌یت‌تی‌ه‌کان به‌ خ‌ه‌تی (م‌ی‌خی) و (ه‌ی‌رۆ‌گ‌لی‌فی) تۆ‌م‌ار‌ک‌را‌وان، ئە‌وه د‌ه‌ر‌د‌ه‌خ‌ه‌ن، ز‌مان‌ی ه‌یت‌تی‌ه‌ ه‌ه‌تا‌کو کۆ‌ت‌ای له‌نا‌و‌چ‌و‌ونی د‌ه‌و‌ل‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌کان به‌کار‌ه‌ین‌را‌وه، له‌د‌و‌ای رو‌خ‌انی ئ‌م‌پ‌راتۆ‌ری‌ه‌تی ه‌یت‌تی‌ه‌تی ز‌مان‌ی (لو‌وی) تا‌ک‌ه ز‌مان بو‌و له نا‌و‌چ‌ه‌کان‌ی رۆ‌ژ‌ئا‌وا و ب‌اکۆ‌ری ئە‌ن‌اتۆ‌لی‌ا به‌کار‌ه‌ین‌را‌وه، به‌لام له س‌ه‌ر‌ه‌ت‌ای چ‌اخ‌ی ئ‌اس‌ن و له (١٢٠٠ پ.ز) به‌د‌وا‌وه گ‌رو‌پی ز‌مان‌ه‌وان‌ی ج‌با‌وا‌ز وە‌ک (ل‌یدی، ل‌یکی، ک‌اری) له نا‌و‌چ‌ه‌ک‌دا ب‌لا‌بو‌وبو‌وه‌وه، تۆ‌م‌اری نو‌وس‌را‌وی به‌ ج‌ی‌او‌ به‌م ز‌مان‌ان‌ه‌ د‌ه‌گ‌ه‌ر‌ی‌ن‌ه‌وه بۆ س‌ه‌د‌ه‌ی (٧ پ.ز) د‌ه‌قی نو‌وس‌را‌و به‌م ز‌مان‌ان‌ه‌ و‌اد‌ه‌ر‌د‌ه‌ک‌ه‌و‌یت له ئە‌لف و ب‌ی‌ی ز‌مان‌ی یۆ‌ن‌ان‌ی‌ه‌وه ی‌ان فر‌ی‌ج‌ی د‌یر‌ن‌ه‌وه د‌ان‌ا‌ش‌را‌ی‌ت‌ین (Hoffner and Melchert, 2008, 10)

خۇيان بىسەپىن، لە سالى (۶۱۴ پ.ز) بەدواو، بەو شىتوئە ئايۇنىيەكان ھەتاوھكو ھاتى فارسەكان و دەستبەسەرداگرىتى ناوچەكانى رۇژئاواى ئەناتۇليا لە دەوروبەرى سالىنى (۵۴۱ پ.ز) لەژىر دەسەلاقتى لىدىيەكاندا مانەو و لەروى سىياسىيەو لەژىر ھەزموونى لىدىيەكاندا بوون وەك ھىزىكى بالادەست لە ناوچەكە (Camac, 1998, 16-17)

كاتىك گرىكەكان ھاتنە ناوچەكە بەشى زۇرى ناوھندى ئەناتۇليا لە ژىر ھەزموونى دەولەتى فرىجيەكاندا بوو، فرىجيەكان تازە ھاتبوونە ناوچەكە لە (۱۳۰۰ پ.ز) دا و لە ھەرىمەكانى باكورى رۇژھەلات واتە خاكى ھىتتى كۆن، كە بە (كاسكا - Kaska) ناسرابوو، نىشتەجى بوون ئەمە لەكاتىكدا بوو لويىيەكان لەھەمان كاتدا كەوتبوونە بەشى باشورى رۇژھەلات، بەلام بەھۆى ھاتنى كوچى نوپوھ زۇر لاواز بووبوون (Mora, 2012, 391)

لە سەروھەندى ھاتنى گرىكەكان بۇ خاكى ئەناتۇليا، لە پىدەشەكەنى ناوھراستى ئەناتۇليادا گەلىكى دىكەى تازە دەرکەوتوو لە ناوچەكەدا ھەبوون، كە (فرىجيەكان) بوون، ئەمانىش ھاوشانى يۇنانىيەكان بوونە مىراتگرى ئىمپراتورىيەنى ھىتتى و ئەو شار و نىشىنگەئەيان داگرىكرد، كە پىشتەر سەر بە شاننىنى ھىتتى بوون، بە تايەقتى (حاتوشا) ئەمانە ھىزىكى كوچەرى بوون، وەك نەتەوھ ماوھى نىكەى (۱۰۰) سال بو پىش ھاتنى يۇنانىيەكان رويانكردبووھ ناوچەكە، سەرەتا لە سنورەكانى رويارى دانوبوھە كوچانكرد بەرەو (تراكيا) دوات لە گەروى (دەردەنيل) پەرىنەوھ لە نىك شاننىنى (ترۆى) نىشتەجى بوون، پاشان بەرەو ناوھراست و رۇژئاواى ئەناتۇليا بلاروبوونەو، دواتر پايئەختى خۇيان بوونىتان بە ناوى (گوردىون - Gordion)، و بوونە ھىزى بالادەستى ناوچەكە، دەربارەى رەچەلەكەيان ھەندىك پىيان وايە ئەمانە يۇنانىن، بەلام ھەندىك سەرچاوە فرىجيەكان بە رۇژھەلاقتى دادەنن (Gates, 2011, 152).

بەككىكى دىكە لەو نەتەوھ و گەلە نوپىيەنى رويانكردبووھ ناوچەكە لەم سەروھەندەدا لىدىيەكان بوون، دواى فرىجيەكان ئەمانىش بوونە ھىزى بالادەستى ناوچەكە و بۇ ماوھەكى زۇر بەناوبانگرتىن و ديارىترىن شاننىن بوون لە ناوچەكەدا، دانىشتوانى لىدى سەرەتا بە (مىۆنىيەكان - Meonies) ناسرابوون، دواتر پىيان دەوترا (تيلۆنىد - Tylonid) لەروى سىياسىيەوھ شىوازى ھاتنە سەردەسەلات و حوكمرانى لىدىيەكان نارونە، ھەتاوھكو سەدەى (۷ پ.ز) ھەرچەندە لەسەرەتاوھ كەوتنە ژىرفشارى ھىزەكانى رۇژھەلات و رۇژئاواوھ لەھەمان كاتدا بوو كاتىك لىدىيەكان دەسەلاتيان گرتە دەست، ھەرىكە لە گرىكەكان و دەسەلاتدارانى رۇژھەلات ھەولتى ھەلمەقتى فراوانخوزى و دامەزراندنى داگرىكەيان دەدا لە ناوچەكانى ناوھند و كەنارەكانى رۇژئاواى ئەناتۇليا و دەرياي ئىجەدا (Camac, 1998, 88)

لەبارەى كوچكردنى ئەو ھۆزانەى رويانكردە ئەناتۇليا، ھىرۆدوت ئامازە بەوھەدەكات لە ناوچەكانى يۇنان، برسىتى و قات و قىرئى سەراسەرى ولانى گرتىبووھ، تاكو دەھات بارودۆخەكە دژوارتر دەبوو، ھەركەسە و خەرىكى دۆزىنەوھى رىكەچارەبەك بوو بۇ ئەوھى كوتايى بوو بارودۆخە ئالۆزە بىپىزىت، خۇيان بە يارىكردنى وەك تاوھ و زارىان داھىنا، بەو شىتوئە مەملەتلىيان لەگەل برسىتى دەكرد، رۇژى يەكەم لە بەيانىيەوھ ھەتاكو ئىوارە يارىان دەكرد، بۇئەوھى خەيالىيان بەلاى خوارندنا نەچىت، رۇژى دووھ ھەموويان خەرىكى نان خواردن دەبوون، ھەژدە سالى رىك بەو چەشەنە تىپەرى، بەلام تاكو دەھات بەلاى برسىتى زۇرى بۇ ھىنا بوون، ھەرىپوھە دانىشتوانەكەى بەسەر دوو بەرەدا داھەشبوون و شىژر و خەتەيان ھەلاوشتن، بەوچەشەنە دەبوو بەرەپەكەيان مىلى رىكەى كوچكردن بگرنە بەر، ئەوانەى دەبوو كوچ بەكەن بەرە دورگەى سەپىرنا، لە

دروستىبوو، لەلايەكى دىكەوھ لە يۇنان بارودۆخىكى سەختيان ھەبوو وە بەرھەمچىيان روى لە كەمى كرىبوو وە زۇرىك لە شارە دەولەتە يۇنانىيەكان لەلايەن چىنى ئەرستوكراتەكانوھ بەرپوھ دەبران و كاپەكانى سىياسى و ئابورىيان بۇخۇيان قورخكردبوو، يۇنانىيەكان كاتىك كوچانكرد بۇ ئەناتۇليا داوونەرىت و زمانى رەسەنى خۇيان پاراست (سەلم، ۲۰۰۰، ۳۲۹-۳۳۴).

گرىكتىن شارە يۇنانىيەكان كە بە ئايۇلى و ئايۇنى ناسرابوون وەرگىراوھ لە (Tilbe, F., Iskender, E. and Sirkeci, I., 2017, 261)

گرىكەكان كاتىك ھاتنە ناوچەكە، سەرەتا لە ھەرىمەكانى باكورى رۇژئاواى ئەناتۇليا نىشتەجى بوون، لە سەدەى (۱۲ پ.ز) بەدواو، پاشان وردەوردە بلاروبوونەوھ بەرەو ھەرىمەكانى باشور رۇشتن، ئەمە لەكاتىكدا بوو ئىمپراتورىيەنى ھىتتى بەتەواوھنى لەناوچووبو بوونە مىراتگرى ھىتتىيەكان لە ناوچەكەدا (Mokrisova, 1996, 18).

شەپۇلى كوچى يۇنانىيەكان كە بە كوچى ئايۇنىيەكان بۇ ناوچە كەنارابويەكانى رۇژئاواى ئەناتۇليا ناسراو، زياتر مەبەستىكى ئابورى لە پىشتوو، ئايۇنىيەكان لە ئەناتۇليا بوونە خاوەن سەرەوت و سامانىكى زۇر و پەيوھەندى چالاكى بازىرگانىيان لەگەل ناوچەكانى دەورەريان پەرىنەدا، بەلام لەروى سىياسىيەوھ لاواز بوون، ھەتاكو ئەو كاتەى بالادەستى و ناوبانگى ھىزە ئايۇنىيەكان بەرەو لاوازى رۇشت لەدواى ئەوھى لىدىيەكان توانىيان زۇرىيەى ھىزە ئايۇنىيەكان بىخەنە ژىر رىكىفى خۇيانەوھ و بالادەستى

دوله‌ته‌ی کۆتایی له سده‌ی (۱۲ تا ۵ پ.ز.) له کنبه‌پشکنینه‌کانی شاری (گوردیوم) پایته‌ختی فریجی و (ساردس) پایته‌ختی لیدی به‌دستان گه‌بشتوو، که زیاتر له (۴۰) سال کنبه‌پشکنین له سده‌ی (۱۹ و ۲۰ ز) تیاندا نه‌نجام دراوه، هه‌روه‌ها په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل یۆنانیه‌کان له دریا‌ی ئیجه به‌کیکی دیکه‌یه له سه‌رچاوه‌کانی به‌ده‌سته‌ینانی زانیاری سه‌باره‌ت به‌ ده‌ولتی فریجی و لیدی، به‌تایه‌تی لیدی رۆلینکی گرنگی هه‌بوو له ناو شاره‌ ئایۆنییه‌کانی دریا ئیجه و رۆژئاوای ئەناتۆلیادا، Boardman (etal, 2008, 610-645).

هیزه‌ تازە دەرکەوتوو، که به‌هۆی شه‌پۆلی کۆچی نوێه‌ رویانکردبووه‌ ناوچه‌که، به‌ته‌واوه‌تی جیاوز بوون له‌ دانیشتوانی ر‌ه‌سه‌نی ئەناتۆلیا، ئەم شه‌پۆله‌ بووه‌ هۆی سه‌ره‌له‌دانی کلتور و شارستانیه‌تی نوێ له‌ ناوچه‌که‌دا به‌ ته‌واوه‌تی جیاواز بوون له‌ شارستانیه‌تی هیتیتی، له‌ پاش له‌ ناوچوونی ئیپراتۆریه‌تی هیتیتی، هه‌رچی یۆنانیه‌کان بوو ئەوه‌ ژماره‌یه‌ک داگیرکریان له‌ ناوچه‌که‌دا دامه‌زراند و شارستانیه‌تی یۆنانیان له‌ ناوچه‌کانی رۆژئاوای ئەناتۆلیا بوونیتان له‌ سده‌ی (۱۲ پ.ز.) به‌دواوه‌ که به‌ شارستانیه‌تی ئایۆلی و ئایۆنی ناسراوه‌ (Harl, and Dunton, 1978, 5)

به‌ کۆرنی تیبینی ده‌کریت نه‌مانی ئیپراتۆریه‌تیکی به‌هیزی وه‌ک ئیپراتۆریه‌تی هیتیتی و به‌رده‌وامی ئەو شه‌پۆلی کوچ و هیز و په‌لاماره‌ ده‌ره‌کیانه‌ی رویده‌کرده‌ ناوچه‌که، له‌ دوا‌ی سده‌ی (۱۲ پ.ز.) سه‌رده‌میکی تاریکی ده‌ستی پینکردبوو، له‌ ئەناتۆلیادا، که به‌ سه‌رده‌می ده‌ولته‌ پچۆکه‌کانی ئەناتۆلیا ناسراوه، هه‌روه‌ها زانیاری میژووی رووی له‌که‌می کرد، هه‌تا‌کو نزیکه‌ی سده‌ی (۸ پ.ز.) ته‌ناه‌ت له‌ سه‌رده‌می فریجیه‌کاندا تا‌کو لاوازیوون و پوکه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتیان له‌ ده‌وره‌ی سده‌ی (۷ پ.ز.) زانیاری زۆرمان نیه‌ سه‌باره‌ت به‌ رووداوه‌کان و گۆرانکاریه‌کانی ناوچه‌که‌ ئەم بارودۆخه‌ به‌رده‌وام بوو هیز و هه‌لمه‌ته‌کانی فارسه‌کان بۆ خاکی ئەناتۆلیا له‌ ناوه‌راستی سده‌ی شه‌شهمی پیش زاین (Scarre, and Golden, 2016 2006).

نه‌نجام

یه‌که‌م: جوگرافیای ئەناتۆلیا، هه‌میشه‌ هۆکار بووه‌ بۆ هاتنی شه‌پۆلی به‌ کۆمه‌لی کۆچکردن و ئەو رووداو و گۆرانکاریه‌نی له‌ ناوچه‌که‌دا روویانداوه، چونکه‌ خاکی ئەناتۆلیا وه‌ک پردی به‌یه‌ک‌گه‌یشتنی نیوان جیهانی رۆژه‌لات و رۆژئاوا وایه، هه‌ر هه‌لمه‌تیکی و فراواخواریه‌ک له‌ رۆژه‌لاته‌وه‌ و به‌ره‌و رۆژئاوا و به‌ بیج‌ه‌وانه‌وه‌ به‌ خاکی ئەناتۆلیادا تیده‌په‌ریت، ئەمه‌ کاریگه‌ری هه‌یه‌ له‌ سه‌ر میژووی ناوچه‌که‌.

دووه‌م: نه‌مانی هه‌ژموون و ده‌سه‌لاتی ئیپراتۆریه‌تیکی به‌هیزی وه‌ک هیتیه‌کان، بووه‌ هۆی گۆرانکاری به‌رچاوه‌ له‌ ئەناتۆلیادا و به‌ سه‌رده‌میکی نوێ داده‌نریت، که سه‌رده‌می ده‌ولته‌ پچۆکه‌کانی ئەناتۆلیا به‌.

سێه‌م: له‌ رووی ر‌ه‌گه‌زی و شارستانیه‌وه‌ ده‌ولته‌ تازە دەرکەوتوو، که‌ ناوه‌کان خاوه‌ن ر‌ه‌گه‌ز و کلتوری جیاواز بوون، ئەمه‌ کاریگه‌ری هه‌بوو له‌ سه‌ر شارستانیه‌تی ناوچه‌که‌ به‌ تابه‌تی بلا‌بوونه‌وه‌ی شارستانیه‌تی یۆنانی له‌ ئەناتۆلیادا.

چواره‌م: کاریگه‌ری ئەو قوناغه‌ هه‌تا‌وه‌کو ئیستاش له‌ ناوچه‌که‌ بوونی هه‌یه، به‌وه‌ی هه‌یچ کامه‌ له‌ ده‌ولته‌ و ئیپراتۆریه‌ته‌کانی ئەناتۆلیا دانیشتوانی ر‌ه‌سه‌نی ناوچه‌که‌ نه‌بوون، هه‌رپه‌یه‌ به‌رده‌وام هه‌ولتی مانه‌وه‌ و به‌هیزی هه‌ژموونی خۆیان دده‌ن.

پنجه‌م: په‌یوه‌ندیه‌ ناوخۆی و ده‌ره‌کیه‌کانی ئەناتۆلیا له‌ چاخی ئاسندا فراوانتر و گه‌شتگیرتر بوو، به‌ تابه‌تی په‌یوه‌ندیه‌ ئابووری و سیاسیه‌کان، له‌گه‌ل ولاتانی چوارده‌وردا.

که‌ناری ده‌ریای ناوه‌راست و خاکی ئەناتۆلیا که‌وتنه‌ ر‌ی، به‌وشیوه‌ به‌ سواری که‌شتی بار و بنه‌یان گواسته‌وه، به‌ دوا‌ی دۆز بیه‌وه‌ی شوپنیکدا ده‌گه‌ران هه‌تا‌کو بتوان ب‌ژیوی خۆیانی تیدا په‌یدا بکهن. (Herodotus, 2012, 94)

له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ به‌هۆی ئەو مه‌ترسیانه‌ی له‌ سه‌ر ئیپراتۆریه‌تی ئاشوریه‌وه‌ دروست بوو، له‌ کۆتایی سده‌ی (۸ و سه‌ره‌تای سده‌ی ۷ پ.ز.) ئیپراتۆریه‌تی ئاشوری هه‌لمه‌تی فراواخواری به‌ره‌و ناوچه‌کانی ئەناتۆلیا ده‌ستپیکرد، بۆ ئەم مه‌هه‌سته‌ ده‌بوا‌یه‌ رووبه‌ری ژماره‌یه‌ک هیزی جیاواز بێته‌وه‌ بۆ سه‌پاندنی بالاده‌ستی خۆی له‌ ناوچه‌کانی باشوری رۆژه‌لاتی ئەناتۆلیا، یه‌کیک له‌ ده‌ولته‌ تانه‌ (که‌رکه‌میش) بوو، سه‌رجۆنی دووه‌م پاشای ئاشوری (۷۲۱-۷۰۵ پ.ز.) توانی سالی (۷۱۷ پ.ز.) به‌سه‌ریاندا سه‌رکه‌وت، پاشان هه‌لمه‌تیکی سه‌ربازی کرده‌ سه‌ر خاکی ئەناتۆلیا، ژماره‌یه‌ک ناوچه‌ی داگیرکرد وه‌ک (کیلیا) و (کۆی-Que) له‌ نزیکه‌ی (۷۱۰ پ.ز.) (باقر، 2009, ۵۶۶).

یه‌کیکی دیکه‌ له‌ هه‌زانه‌ی له‌م سه‌روه‌بنده‌دا رویانکرده‌ ناوچه‌که‌ میدیه‌کان بوو، له‌ دوا‌ی ناو‌بردنی ئیپراتۆریه‌تی ئاشوری نوێ له‌ (۶۱۲ پ.ز.) به‌ دوا‌ه‌ی بالانسی هیز له‌ رۆژه‌لاتی نزیکی دیزین گۆرانکاری به‌سه‌ردا هات، یه‌کیک له‌ ئیپراتۆریه‌تانه‌ی بالاده‌ستی په‌یدا کرد ئیپراتۆریه‌تی میدی بوو، میدیه‌کان دوا‌ی ئەوه‌ی فراواخواریان به‌ناوه‌ی ناوچه‌کانی رۆژئاوای ئەناتۆلیا هه‌تا ناوه‌راستی ئەناتۆلیا رۆشتن، سه‌ره‌تا رووبه‌ری ماننیه‌کان و ده‌ولته‌ی ئۆراتو بوونه‌وه‌ پاشان رووبه‌رووی لیدییه‌کان بوونه‌وه‌ جه‌نگی به‌ناوبانگ که‌ جه‌نگی خۆر گیرانه‌ له‌ نیوانیاندا له‌ (Gamac, 1998, 79).

کاتیکی سوپای ئیپراتۆریه‌تی میدی و شانیشینی لیدیا که‌وتنه‌ جه‌نگه‌وه، هه‌رجه‌ره‌ یه‌کیکیان له‌ جه‌نگه‌کاندا سه‌رده‌که‌وتن، له‌ سالی پینجه‌مدا کاتیکی که‌ جه‌نگ ده‌ستپیکرد راسته‌وخۆ له‌گه‌رمه‌ی جه‌نگه‌که‌دا رۆژ گیراو بوو به‌ شه‌و، تالیس یه‌کیکی بوو له‌ وه‌یله‌ سوفا‌نی پینیشینی ئەو روودا‌ی کردبوو، هه‌ردوو لا ئەو روودا‌یه‌یان وه‌ک نه‌هه‌مه‌تیه‌ک ده‌بینی، که‌ خودا‌وه‌ند هینا‌ویه‌تی به‌سه‌ریاندا، هه‌رپه‌یه‌ زۆر به‌خه‌ری دهنه‌ستیانکرد به‌ دانوستان و ئاگره‌ستیان مۆرکرد رووباری هالیس وه‌ک سنووری نیوانیان دیارکراو جاریکی دیکه‌ جه‌نگ له‌ نیوانیاندا روی نه‌دا‌یوه‌ (summers, 2016, 40).

بیج‌ه‌که‌ له‌وه‌گه‌ل و نه‌ته‌وانه‌ی ئاماژه‌مان پینکرد ژماره‌یه‌ک ده‌ولته‌تۆکه‌ی دیکه‌ له‌ ئەناتۆلیا سه‌ریان هه‌لدا که‌ بریتی بوون له‌ شانیشینی ئەده‌نیان ئاتنا له‌ ناوچه‌ی کلیسیا سه‌ره‌مه‌لدا ئاماژه‌ به‌وه‌ده‌کریت له‌ دانیشتوانی ئەم شانیشینه‌ یۆنانین له‌ له‌سه‌ده‌ی هه‌شتی پیش زاین له‌ ئەناتۆلیا بوون له‌ ژیر کاریگه‌ی ده‌ولته‌تی هیتیدا بوون، پاشان کاریه‌کان ئەمانه‌ له‌ باشور رۆژئاوای ئەناتۆلیادا ژیاون دواتر روویانکردۆته‌ ناوچه‌کانی باکو‌ر که‌ ناوچه‌یه‌کی ده‌وله‌مه‌نده‌ له‌ رووی ده‌رامنه‌تی سه‌روشتی و زه‌وی به‌ پینته‌وه‌ کاریه‌کان به‌ به‌روبوومی هه‌نجیر و رۆن و شه‌راب و دانه‌وێله‌ به‌ناوبانگ بوون به‌شداریان له‌ شو‌رش‌ی ئایۆنییه‌کان دژی فارسه‌کان کردوو و په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل لیدی و میسینییه‌کان هه‌بووه‌ له‌ دورکه‌کانی کریت و سیکلادی ژیاون له‌ دریا‌ی ئیجه‌دا (اله‌اشمی، ۱۹۹۰، ۳۳۵-۳۴۰)

لیکیا یه‌کیکی دیکه‌ بوون له‌ ده‌ولته‌تانه‌ی له‌م کانه‌دا له‌ ئەناتۆلیا هه‌بوون، له‌ ناوچه‌یه‌کی چوک له‌ باشوری ئەناتۆلیا له‌ نیوان کاریا و پامفیلیا ژیاون سه‌ره‌تای نیشته‌جینووبیان له‌ ئەناتۆلیا ده‌گه‌رینه‌وه‌ بۆ سه‌رده‌می برۆنز، هه‌روه‌ها پیسیدیا له‌ ناوچه‌ شاخا‌ویه‌کانی باشوری ئەناتۆلیا ژیاون پاشان سیلیسیا له‌ باشور رۆژه‌لاتی ئەناتۆلیا و ناوچه‌ سنووریه‌کانی دریا‌ی ناوه‌راست ژیاون (اله‌اشمی، ۱۹۹۰، ۳۵۰-۳۶۹).

ئەناتۆلیا، له‌ دوا‌ی لاوازیوون و پوکه‌وه‌ی ئیپراتۆریه‌تی هیتیتی هه‌یه‌که‌ له‌ یۆنانیه‌کان و فریجیه‌کان و پاشان، لیدییه‌کان له‌ ئەناتۆلیادا بوونه‌ خاوه‌نی ده‌سه‌لاتی سیاسی، و هیزی ده‌روه‌کتوو و خاوه‌ن هه‌ژموون له‌ ناوچه‌که‌دا زانیاری سه‌باره‌ت به‌م دوو

ليستی سهرچاوهکان

یه‌کهم: به زمانی عهره‌یی:

- باقر، طه، 2009، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الأول، الطبعة الأولى، شركة دار الوراق للنشر المحدودة، بيروت-لبنان.
- حسين، إيمان لفته، ٢٠١٤، مملكة ليديا (687-546 ق.م) تاريخها وحضارتها، مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية، المجلد 4، عدد 3، جامعة القادسية.
- سليم، احمد، امين، ٢٠٠٠، تاريخ العراق- ايران اسيا الصغر، دار المعرفة الجمعية للطبع والنشر والتوزيع، الاسكندرية.
- الهاشمي، سامي، سعيد، ١٩٩٠، تاريخ الشرق الاذن القديم ايران و الاناضول، مكتبة المهتمين الاسلامية.

دووم: به زمانی بیانی:

- Matessi, A., 2016, The making of Hittite imperial landscapes: territoriality and balance of power in south-central Anatolia during the Late Bronze Age, *Journal of Ancient Near Eastern History*, 3 (2), pp.117-162.
- Mokrisova, J., 2017, On the Move: Mobility in Southwest Anatolia and the Southeast Aegean during the Late Bronze to Early Iron Age Transition (Doctoral dissertation).
- Mora, C. and d'Alfonso, L., 2012, Anatolia after the end of the Hittite Empire: new evidence from Southern Cappadocia.
- Roosevelt, C.H., 2010, *Lidyalardan once Lydia, Kulture Ve Turizm Bakanligi*, Istanbul.
- Ross, etal, 2019, *Anatolian Empires: Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies*, VOL.7, Pennsylvania state University.
- Sagona, A. and Zimansky, P., 2015, *ancient Turkey*, Routledge, London.
- Scarre, C., Fagan, B. and Golden, C., 2006, *Ancient Civilization*, 4th edition, Routledge, New York.
- Steadman, S.R., and McMahon, G. eds., 2011, *The Oxford handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)*, Oxford University Press.
- Summers, G. D., 2016, *Medes, Lydian, the «Battle of the Eclipse» and the Historicity of Herodotus*, the Kerkenes Project, Chicago.
- Camac, S., 1998, *The Eastern Foundations Near Eastern Influence on the Ionian Presocratics and The Transmissions of Eastern Religious ideas to Ionia*, Montana state University, Bozeman.
- Zacharias, D.J., Rookhuzen, V., 1988, *Gazing with Herodotus at the Persian invasion in the landscape of Greece and Anatolia*, Radboud University, London.
- Tilbe, F., Iskender, E. and Sirkeci, I., 2017, *the migration conference 2017 proceedings*.
- Birgal, Ā. and Akat, R., 2017, Cultural values in eastern Anatolia and southeast Anatolia, Turkey, *International Journal of Sciences*, 6(08), pp.140-147.
- Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, N. G. L. Hammond, 2008, *The Cambridge Ancient History The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C*, 2th edition, VOL. III, Part 2, Cambridge University Press, London.
- Bryce, T., 2005, *the kingdom of the Hittites*, OUP Oxford.
- Camac, S., 1998, *The Eastern foundations: Near Eastern influence on the Ionian Presocratics and the transmission of Eastern religious ideas to Ionia* (Doctoral dissertation, Montana State University-Bozeman, College of Letters & Science).
- Düring, B.S., 2010. *The Prehistory of Asia Minor: from complex hunter-gatherers to early urban societies*, Cambridge University Press.
- Gates, C., 2011. *Ancient cities: The archaeology of urban life in the Ancient near East and Egypt, Greece and Rome*, Routledge.
- Harl, K.W. and Dunton, T., 1978, *Great Ancient Civilizations of Asia Minor*, A thesis submitted to Tulane University in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor Philosophy in History, Tulane University, School of History Louisiana.
- Herodotus, 2012, *The Histories*, book one, translated by George Rawlinson, Roman Roads Media, Moscow.
- Hoffner Jr, H.A. and Melchert, H.C., 2008. *A Grammar of the Hittite Language: Part 1 Reference Grammar*, PSU Department of English.
- Kloekhorst A. 2009, *Luwians, Lydians, Etruscans, and Troy The Linguistic Landscape of Northwestern Anatolia in the Pre-Classical Period*, Leiden University, Leiden.
- Lafli, E., Şahin, G.K. and Labarre, G., 2017, *Forthcoming, Archaeology and history of Lydia from the early Lydian period to late antiquity (8th century BC-6th century AD)*, *Colloquia Anatolica Aegaea-Acta congressus communis omnium gentium Smyrnae IV*. Besancon: Presses Universitaires de Franche-Comte.